

Oordelen bij Hannah Arendt: van oordeelsvermogen tot oordeelsplicht

Oordelen in perspectief

Hannah Arendt wordt traditioneel beschouwd als ‘de filosofe van het handelen’. Ze is echter nog veel meer ‘de filosofe van het oordelen’. Niet zozeer handelen, maar oordelen vormt de rode draad doorheen haar leven en werk.

Oorspronkelijk verschijnt het oordeel als ‘doxa’, opinie. Naarmate Arendt haar filosofie verder uitbouwt aan de hand van begrippen zoals handelen en denken, ontdekt ze ook steeds meer het belang van het oordelen. Uiteindelijk schrijft Arendt zelfs dat oordelen ‘rampen [kan] voorkomen, in ieder geval voor mezelf, tijdens de zeldzame momenten waarop het erop aankomt’.¹ De zeldzame momenten waar ze het over heeft, verwijzen natuurlijk naar het totalitarisme. Maar ook in minder extreme omstandigheden is oordelen van cruciaal belang volgens Arendt. Het oordeelsvermogen stelt ons namelijk in staat situaties en gebeurtenissen te beoordelen zonder terug te vallen op onze tradities of gewoontes.

Arendts oordeelsbegrip is eigenlijk de sluitsteen van haar gehele filosofie, want het maakt de overgang tussen haar concepten denken en handelen mogelijk. Tussen denken, oordelen en handelen bestaat er een hiërarchisch evenwicht. Denken maakt oordelen mogelijk. Oordelen maakt op zijn beurt handelen mogelijk. Toch mag het oordeelsbegrip van Arendt niet herleid worden tot een methode van denken, noch tot een vorm van handelen. Oordelen is een zelfstandige activiteit en bevestigt in die zin zelfs de kloof tussen handelen en denken in Arendts filosofie.

Oordelen is uiteindelijk zo belangrijk dat we zelfs kunnen spreken van een ‘oordeelsplicht’ bij Arendt. Ze veroordeelt de tendens die in onze maatschappij heerst om niet te oordelen.

Dat Arendt –ondanks dit alles- niet als ‘de filosofe van het oordelen’ aanzien wordt, heeft verschillende oorzaken. De voornaamste oorzaak is het ontbreken van een systematisch werk over oordelen -zoals de *Vita activa* dat is voor handelen. Arendt sterft voor ze het derde deel van haar trilogie over de mentale activiteiten van de mens kan schrijven. Het boekje *Oordelen*.

¹ Hannah Arendt, *Denken en morele overwegingen*. In: Hannah Arendt, *Verantwoordelijkheid en oordeel*. Lemniscaat, Rotterdam, 2003, 183

Lezingen over Kants politieke filosofie wordt daarom meestal gelezen als Arendts theorie over het oordeel.² Nochtans komt oordelen ook in een aantal essays aan bod. In deze essays worden verschillende andere aspecten van oordelen belicht.³

De activiteit van het oordelen en zijn resultaten

Doordat oordelen in deze essays op verschillende manieren aan bod komt, is er veel verwarring ontstaan rond het oordeelsbegrip. Wie het wil hebben over Arendts oordeelsbegrip, moet daarom eerst duidelijkheid scheppen omtrent het begrip. De meeste Arendt-interpretatoren lossen het probleem op door haar oordeelsbegrip in twee te delen. In navolging van Ronald Beiner spreken ze meestal van twee verschillende oordeelstheorieën.⁴

Al deze interpretaties stoten echter op moeilijkheden. Ten eerste schrijft Arendt in bepaalde essays wel belangrijke stellingen over oordelen; toch kun je deze passages bezwaarlijk een theorie noemen, zelfs al neem je alle passages samen. Alleen bij de *Lezingen over Kants politieke filosofie* kun je spreken van een theorie. Ten tweede komen bepaalde begrippen die bepalend zijn voor het oordeel (zoals ‘verruimd denken’) vaak opnieuw terug, waardoor het onmogelijk is om echt van twee verschillende theorieën of delen te spreken. De meeste auteurs blijven dan ook eerder vaag over wat nu precies de twee theorieën of delen zijn en waar we de scheiding ligt tussen beide.

De evolutie in Arendts oordeelsbegrip kan echter veel eenvoudiger verklaard worden als deel van een evolutie die Arendts filosofie in zijn geheel kenmerkt. In eerste instantie is Arendt gericht op

² Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Chicago, The University of Chicago Press, 1992, 174. In het Nederlands verschenen als Hannah Arendt, *Oordelen. Lezingen over Kants politieke filosofie*. Amsterdam, Krisis/Parresia, 1994, 125

³ In een essay uit 1971 -‘Denken en morele overwegingen’- wordt het verband tussen denken en oordelen belicht. In de essays ‘Waarheid en politiek’ en ‘De crisis in de cultuur’ uit 1961 wordt het oordeelsvermogen belicht als politieke vaardigheid. Het essay ‘Filosofie en politiek’ –een geschrift uit 1954- is volgens Remi Peeters zelfs Arendts eerste analyse van oordelen. Zie Hannah Arendt, ‘The Crisis in Culture’ en ‘Thinking and Moral Considerations’. In: Hannah Arendt *Between Past and Future*. New York, Penguin Books, 1993, 306. In het Nederlands vertaald als: Hannah Arendt, *De crisis in de cultuur. Haar sociale en politieke betekenis*. Kampen, Kok Agora, 1995, 72 en Hannah Arendt, ‘Denken en morele overwegingen’. In: Hannah Arendt, *Verantwoordelijkheid en oordeel*. Lemniscaat, Rotterdam, 2003, 161-183. Hannah Arendt, ‘Filosofie en politiek’. In Hannah Arendt, *Politiek in donkere tijden. Essays over vrijheid en vriendschap*. Amsterdam, Boom, 1994, 117-151. Zie ook Remi Peeters, Voor een politiek denken. Hannah Arendts ontmanteling van de politieke filosofie. Leuven, HIW, 1995, 359. Doctoraatsverhandeling. Hannah Arendt, ‘Filosofie en politiek’.

⁴ Zie Ronald Beiner, ‘Interpretative Essay’. In Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*. Chicago, The University of Chicago Press, 1992, 91. Richard Bernstein noemt Arendts oordeelsbegrip zelfs contradictorisch. Zie Richard Bernstein, *Philosophical Profiles. Essays in a Pragmatic Mode*. Worcester, Billing & Sons, 1986, 221

het actieve leven van de mens: de *vita activa*. In deze context ontdekt Arendt het oordeelsvermogen als politiek vermogen bij uitstek. Door het Eichmannproces dat Arendt in 1961 bijwoont, ondergaat Arendts gehele filosofie echter een verinnerlijking. Ze richt zich steeds meer op de vraag ‘Wat ‘doen’ we wanneer we niks anders doen dan denken?’⁵ Arendt beseft al gauw dat het oordeelsvermogen veel ruimer is dan louter een politiek vermogen. Door het oordeelsvermogen in verband te brengen met denken, ontdekt Arendt het oordeelsvermogen als het vermogen om met morele kwesties om te gaan. Ze maakt oordelen zelfs tot een van de drie mentale activiteiten. Door oordelen als mentale activiteit te zien, dringt zich de vraag op van hoe wij nu eigenlijk oordelen vormen. De *Lezingen over Kants politieke filosofie* geven op deze vraag een antwoord. De theorie van ‘hoe wij oordelen vormen’ en die we hier Arendts theorie van het oordeelsvermogen zullen noemen, werkt Arendt dus pas op het einde van haar leven uit.

De tweedeling die de meeste Arendt-interpretatoren maken, heeft echter nog met iets anders te maken. Zij voelen een onderscheid aan dat eigen is aan Arendts begripsfilosofie: het onderscheid tussen de activiteit van het oordelen en de resultaten van die activiteit: de verschillende soorten oordelen. Door dit onderscheid te expliciteren, wordt niet alleen het oordeelsbegrip maar Arendts gehele filosofie en denken duidelijker. Arendt maakt dit onderscheid weliswaar niet expliciet bij oordelen, maar ze doet dit wel bij de activiteiten van de *Vita Activa*.⁶ Zo levert ‘arbeiden’ verbruiksgoederen op en ‘werken’ gebruiksgoederen en kunst. ‘Handelen’ en ‘spreken’ leveren op hun beurt daden en woorden op. Daden en woorden zijn echter veel brozer dan verbruiks- en gebruiksgoederen, omdat zij vluchtig zijn. Zonder gezien of gehoord te worden door anderen, zonder in herinnering bewaard te worden, vormen zij geen deel van de werkelijkheid. Dit specifieke karakter van daden en woorden, maakt handelen en spreken juist tot de politieke activiteiten bij uitstek.

Dit onderscheid tussen de activiteit en de resultaten van die activiteit kan verder doorgetrokken worden naar de mentale processen. Zo levert ‘denken’ gedachten op en ‘oordelen’ oordelen op.

⁵ Hannah Arendt, *The life of the Mind: Thinking*. London, Secker & Warburg, 1977, 8. Eigen vertaling

⁶ Hannah Arendt, *The Human Condition*. Chicago, The University of Chicago Press, 1958, 333. In het Nederlands vertaald als: Hannah Arendt, *Vita activa. De mens: bestaan en bestemming*. Rotterdam, Lemniscaat, 2003, 274

Gedachten en oordelen zijn voor Arendt essentieel onzichtbaar en onhoorbaar. Enkel door gedachten en oordelen uit te spreken, worden ze deel van de wereld en de werkelijkheid.⁷

Arendts oordelen kan dus verder opgesplitst worden in de theorie van het oordeelsvermogen die over de activiteit van het oordelen gaat, en de verschillende soorten oordelen als resultaten van die activiteit.

De theorie van het oordeelsvermogen en ‘sensus communis’

In de *Lezingen over Kants politieke filosofie* brengt Arendt haar theorie van hoe wij mentaal oordelen vormen. Arendt is op zoek naar een menselijk vermogen dat met het particuliere kan omgaan zonder te vervallen in het private van de gevoelens of in het algemene van het denken. Ze vindt dit in Kants oordeelsvermogen. Arendt beschrijft oordelen –duidelijk verwijzend naar Kants definitie- als ‘het vermogen om op mysterieuze wijze het algemene en het particuliere met elkaar te verbinden.’⁸

Oordelen is voor Arendt ‘mentaal smaken’. Wanneer we een oordeel vellen, gebeuren er eigenlijk twee mentale operaties: de operatie van de verbeelding en de operatie van de reflectie. Door de verbeelding wordt een object waarneembaar voor onze innerlijke zintuigen. Hierop volgt dan de operatie van de reflectie, die de eigenlijke activiteit van het oordelen vormt. De smaak maakt meteen de onderscheiding of het innerlijk waargenomen object ons behaagt of niet. Deze onderscheiding wordt echter ondergeschikt aan een keuze: of wij met dit behagen of onbehagen kunnen instemmen. Met andere woorden: ons gevoel van behagen of onbehagen – opgewekt door de operatie van de verbeelding- is op zijn beurt object van onze goed- of afkeuring. De vraag die zich dan stelt, is natuurlijk op grond waarvan wij ons gevoel goed- of afkeuren. Volgens Arendt is het criterium dat we gebruiken mededeelbaarheid en is de norm aan de hand waarvan deze mededeelbaarheid getoetst wordt de ‘sensus communis’.

Met ‘sensus communis’ introduceert Arendt een klassiek concept in haar filosofie maar ze geeft het een zeer eigenzinnige betekenis. Door de *sensus communis* zijn wij in staat ons in gedachten

⁷ Zicht- en hoorbaarheid vormt trouwens het onderscheidingscriterium tussen de *vita activa*, het actieve leven van de mens en het geestesleven van de mens.

⁸ Hannah Arendt, *Oordelen. Lezingen over Kants politieke filosofie*. Amsterdam, Krisis/Parresia, 1994, 116

te verplaatsen in de anderen, of anders uitgedrukt: onze geest te verruimen. ‘Verruimd denken’ is leren op bezoek gaan bij anderen met onze verbeeldingskracht. Pas dan kunnen we onze particuliere omstandigheden buiten beschouwing laten; pas dan hebben we niet langer met een vooroordeel maar met een oordeel te maken.

De *sensus communis* of ‘gemeenschapszin’ is echter meer. Dit extra zintuig maakt communicatie mogelijk. Door mijn vermogen anderen aan te voelen en vanuit hun positie te denken, kan ik zo spreken dat de ander mij begrijpt. Vandaar dat Arendt de *sensus communis* ook omschrijft als ‘een extra zintuig dat ons invoegt in een gemeenschap’.⁹ Mensen zijn volgens Arendt wezenlijk sociaal, aangezien zij uitgerust zijn met een zintuig voor anderen en niet louter omwille van gedeelde behoeften zoals vele andere politieke filosofen aannemen.

De verschillende soorten oordelen

Het mentale proces van hoe wij oordelen vormen, kan natuurlijk leiden tot verschillende resultaten afhankelijk van wat we beoordelen en wat het doel van het oordeel is. Arendt benadert het oordeel in eerste instantie in een politieke context. Pas later ziet ze het oordeel als een morele onderscheiding of als een soort van omgang met het verleden. Indien we een onderscheid maken tussen de inhoud, het doel en de tijd die in Arendts oordelen aan bod komen, kunnen deze oordelen opgedeeld worden in minstens drie verschillende soorten oordelen.

In de vroege essays over oordelen komen oordelen aan bod als de bouwstenen van de politiek. Dit noemen we Arendts ‘politieke oordelen’. Deze oordelen moeten medeburgers overtuigen van de manier waarop we gaan handelen. Ze zijn dus gericht op de toekomst. Na het Eichmannproces wordt deze soort oordelen minder belangrijk. Arendt is reeds een ander soort oordelen op het spoor is: ‘morele oordelen’.

Door het oordeelsvermogen kunnen we een onderscheid maken tussen goed en slecht. Morele oordelen proberen te antwoorden op de vraag ‘Wat moet ik doen?’ Het oordeel is dan gericht op mijn eigen handelen. Denken en oordelen zijn hier nauw verbonden met elkaar. Denken heeft volgens Arendt als ‘bijproduct’ het geweten. Dit geweten is als het ware de proef op de som van

⁹ O.c., 109

de morele oordelen. In de stilte van het denken stel ik mezelf de vraag ‘Waarom heb ik dat gedaan?’ Morele oordelen kunnen echter ook gericht zijn op het handelen van anderen. Hij die oordeelt, gaat dan in gedachten op bezoek bij de persoon die hij beoordeelt. De vraag is dan ‘Wat moest hij doen?’.

Tot slot zijn oordelen ook van belang voor onze omgang met de geschiedenis. Waar mensen een onderdeel van de geschiedenis worden zoals bij het vooruitgangsgeloof van de Verlichting, verliezen zij hun menselijkheid volgens Arendt. Mensen worden dan middelen voor het grote doel van de geschiedenis. ‘Oordelen van de historicus’ gaan deze ontmenselijking tegen door vanuit de gebeurtenis de betekenis voor onze toekomst te genereren zonder gebruik te maken van een universele wet. De historicus, hij die terugkijkt op het verleden, probeert het unieke van een historische gebeurtenis (zoals de Wereldoorlogen) in een oordeel te vatten. Zo geeft hij deze gebeurtenis een plaats in onze cultuur.

Filosofische oordelen en oordeelsplicht

Hannah Arendt heeft niet enkel over oordelen geschreven; ze heeft zelf ook controversiële oordelen geuit. Vooral haar oordelen over Eichmann en de rol van de joden tijdens het nazisme hebben felle reacties en kritiek uitgelokt. Dit soort oordelen die Hannah Arendt zelf ook uitte, is eigenlijk nog een andere soort oordelen. We noemen ze ‘oordelen van de filosoof’.

‘Oordelen van de filosoof’ of ‘filosofische oordelen’ zijn een soort van socratische vragen. Filosofen die oordelen, stellen kritische vragen bij de wereld van de menselijke aangelegenheden. De drie kenmerken die Arendt bij Socrates onderscheidt, zijn dan ook geldig voor filosofische oordelen.¹⁰ Deze kenmerken geven meteen ook aan welke rol de filosofie voor onze hedendaagse samenleving kan spelen. Ten eerste zorgen filosofische oordelen ervoor dat wij onze eigen oordelen in vraag te stellen. Filosofen zetten ons zo aan het gedachte opnieuw te denken. Ten tweede verlossen filosofen ons op die manier van onze ‘windeieren’, van onze valse oordelen en vooroordelen. In de wereld van de menselijke aangelegenheden ontstaat er zo weer ruimte voor

¹⁰ Ze onderscheidt deze kenmerken in ‘Denken en morele overwegingen’. In: Hannah Arendt, *Verantwoordelijkheid en oordeel*. Lemniscaat, Rotterdam, 2003, 161-183.

nieuwe opvattingen en ideeën. We kunnen weer openstaan voor ‘nieuwe bezoekers’, soms zelfs in de letterlijke zin van het woord. Ten derde kunnen filosofische oordelen ons ook verlammen. Het in vraag stellen van onze waarden en oordelen kan leiden tot cynisme of losbandigheid of tot een vernieuwd conservatisme. Nochtans houdt dat risico niet in dat filosofen van die oordelen mogen afzien. Volgens Arendt bestaat er namelijk zoets als een ‘oordeelsplicht’ en deze oordeelsplicht bestaat niet enkel voor filosofen, maar voor iedereen.

Er bestaat in onze samenleving een wijdverbreide angst voor oordelen volgens Arendt die ze zelfs een ‘onwil om te oordelen’ noemt.¹¹ Het gaat over een ‘gebrek aan zelfvertrouwen’ en een ‘soort valse bescheidenheid’ waarbij men schuilt achter de woorden ‘Wie ben ik, dat ik zou kunnen oordelen?’. De wetenschap versterkt dit fenomeen nog. Pas als we alles begrijpen, alles gezien hebben en kennen, willen we een oordeel vellen. Zo hopen we onze persoonlijke verantwoordelijkheid die handelen steeds met zich mee brengt, te ontlopen.

Nochtans loopt de wereld van de menselijke aangelegenheden groot gevaar als we weigeren te oordelen. Niemand kan aan de oordeelsplicht ontsnappen zonder schade te berokkenen aan zichzelf en aan de wereld waarin hij leeft. Zonder te oordelen kunnen we ten eerste niet op een gepaste manier omgaan met ons verleden, onze geschiedenis en onze cultuur. Zonder te oordelen weten we ten tweede ook niet hoe we moeten handelen. We handelen dan vanuit aangeleerde gewoonten zonder na te gaan of die gewoonten nog wel geldig zijn. Tenslotte weten we ook niet hoe we onze toekomst gestalte moeten geven. Vandaar de oordeelsplicht die wij hebben ten opzichte van onszelf, onze medemens en de wereld.

Filosofie kan hierbij natuurlijk een belangrijke rol spelen. Naast de drie kenmerken die we reeds onderscheidde, kan filosofie ons bewust maken van onze oordeelsplicht en ons opnieuw leren oordelen.

¹¹ Hannah Arendt, ‘Persoonlijke verantwoordelijkheid onder een dictatuur’. In: Hannah Arendt, *Verantwoordelijkheid en oordeel*. Lemniscaat, Rotterdam, 2003, 53